

**ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVANDA TÖRƏTDİKLƏRİ CİNAYƏTLƏRİN PƏRDƏ ARXASI:
İNGİLİS-ERMƏNİ ƏMƏKDAŞLIĞI
(1918-1920-ci illər)**

EMİN ŞIXƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: emin.amea@yahoo.com

Məqalədə “Erməni məsələsi”nin İngiltərənin siyasi planlarındakı yeri araşdırılmış və bu planın Azərbaycan, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan baxımından doğurduğu ağır nəticələri tarixi materiallar əsasında təhlil edilmişdir. Qeyd olunur ki, 1917-ci ildə Çar Rusiyasının yıxılması nəticəsində Cənubi Qafqaz İngiltərənin təsir dairəsinə keçmiş və ingilis siyasətinə uyğun olaraq ermənilər pul, silah və sursatlarla təchiz edilmişlər. Nəticədə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda soyqırım gerçəkləşdirilmişdir. Məqalədə ingilis-erməni əməkdaşlığının pərdə arxası tərəfləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *İngiltərə, ermənilər, Azərbaycan, Naxçıvan, soyqırım.*

Məlum olduğu kimi, “Erməni məsələsi” beynəlxalq rəqabətdə maraqları toqquşan iki böyük dövlətin - Rusiya ilə İngiltərənin təhrikləri nəticəsində ortaya çıxmışdır. Lakin problemin kökü Rusiya tərəfindən ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürüldüyü və nəticədə “Erməni vilayəti”nin qurulduğu tarixə, yəni XIX əsrin əvvəllərinə qədər uzanır. Ermənilərin köçürülməsi siyasəti Rusiyanın gələcəyə hesablanmış məqsədli planının əsas tərkib hissəsi idi. Əvvəla, Rusiya tarixi Azərbaycan torpaqlarına erməniləri köçürərək burada uzunmüddətli hakimiyyət qurmaq niyyətində idi;

İkincisi, bu siyasət nəticəsində Qacarlara və Osmanlılara qarşı güclü sədd yaradaraq iqtisadi, hərbi və siyasi imkanlar qazanmış oldu;

Üçüncüsü, Rusiya “erməni kartı”ndan yararlanaraq gələcəkdə Osmanlı dövlətini parçalamaq, Şərqi Anadoluda yaşayan erməniləri müstəqillik və “Böyük Ermənistan” vədləri ilə qızıqdırmaq, onları öz himayəsi altında birləşdirməyə sövq edərək Osmanlı ərazilərinə yiyələnmək arzusundaydı.

Rusiyanın Yaxın Şərqdə güclənmək, isti dənizlərə enmək strategiyası öz növbəsində İngiltərənin ənənəvi siyasətinə zidd idi, nəticədə “Erməni məsələsi” millətlərarası bir problemə çevrildi. 1877-1878-ci illər Osmanlı-Rusiya müharibəsində Rusiyanın Şərqi Anadoludakı bəzi türk bölgələrini işğal edərək buralarda yaşayan erməniləri müstəqillik məqsədi ilə Osmanlı dövlətinə qarşı üsyana [səh.34-35] təhrik etməsi İngiltərəni olduqca narahat edirdi. Bu narahatlıq xüsusilə Rusiyanın erməniləri qorumaq pərdəsi altında Şərqi Anadolunu bəlkəşdirəməsi və müharibədə əldə etdiyi torpaq qazancları hesabına nüfuzunu bir tərəfdən İsgəndərünə, digər tərəfdən də Mesopotamiya üzərindən Bəsrə körfəzinə yayması ilə bilavasitə bağlı idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1878-ci ildə Rusiya ilə Osmanlı arasında imzalanan San-Stefano anlaşmasının 16-cı maddəsi İngiltərəni Rusiyanın Osmanlı torpaqlarını işğal edəcəyi düşüncəsi ilə qorxutmuşdu. Əgər Rusiya Şərqi Anadolu yolu ilə bir tərəfdən İsgəndərün, digər tərəfdən də Mesopotamiya yolu ilə Bəsrə körfəzinə ensəydi, İngiltərə üçün ciddi və ağır nəticələr yarana bilərdi. İngiltərə öz mənafeyini düşünərək dərhal hərəkətə keçmiş və imzalanan müqavilənin 1856-cı il tarixli Paris anlaşmasının maddələrinə zidd olduğunu bildirərək təcili şəkildə yeni bir konfransın təşkil olunmasının vacib olduğunu önə sürdü (17, s. 19). Digər Avropa dövlətlərinin də iştirakı ilə yeni bir anlaşmanın imzalanmasının vacib olduğu Rusiyaya qəbul etdirilmiş və konfransın Berlində keçirilməsi qərarlaşdırılmışdır (14, s. 14).

Osmanlı dövləti İngiltərənin Berlində onu dəstəkləyəcəyini ümid edirdi. Lakin İngiltərə Osmanlı dövlətinin vəziyyətinin gərgin olduğunu bildiyindən Berlin Konqresində təhdid yoluna baş vuraraq Osmanlıdan Kipr adasını müvəqqəti də olsa, aldı. 4 iyun 1878-ci ildə imzalanan və 15 iyul 1878-ci ildə II Əbdülhəmid tərəfindən təsdiq edilən anlaşmaya görə, Osmanlı dövləti Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilər üçün İngiltərə ilə birlikdə qərarlaşdıracağı islahatlar aparacaqdı. İngiltərə də Şərqi Anadoludakı rus təhdidini aradan qaldırmaq üçün bu təhlükə sovuşuncaya qədər Kipri əlində saxlayacaqdı. Beləliklə, İngiltərə Hindistana gedən ən qısa yolun təhlükəsizliyini təmin etmiş oldu (14, s. 15).

Göründüyü kimi, islahatlar barəsində İngiltərə erməniləri deyil, öz maraqların qorumaq üçün siyasət yeritmiş və Rusiyaya qarşı baza olaraq Kipr adasını ələ keçirmişdir. 1880-ci ildə antitürk düşüncələri ilə məşhur olan V. Qladstonun seçkilərdə qalib gələrək Baş nazir seçilməsi ilə İngiltərə sanki ermənilərin vəkilinə çevrilmiş oldu (16, s. 168). Qladston ilk iş olaraq “Erməni məsələsi”nə yenidən nəzər yetirmiş, Bab-ı Aliyə (*Osmanlıya - E.Ş.*) nota göndərərək ermənilərin məskunlaşdığı yerlərdə islahatların aparılmasını tələb etmiş, Osmanlı dövləti isə öz cavabında islahatların onsuz da aparıldığını bildirmişdir (11, s. 570). Qladstonun bu təşəbbüsü ermənilərdə böyük ümidlər doğurmuşdur. 1880-ci illərdən başlayaraq İngiltərənin dəstəyini arxasında hiss edən ermənilər öz fəaliyyətlərini daha da artıraraq müstəqil Ermənistan dövlətini yaratmaq üçün müxtəlif cəmiyyətlər qurmağa başladılar və yerlərdə dövlət əleyhinə üsyanlar çıxardılar. Ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş verən münaqişələr

Avropada ermənilərin türklər tərəfindən qətl edildikləri şəkildə təbliğ olundu. İngiltərə Rusiya və Fransa ilə birlikdə islahat məsələsini yenidən gündəmə gətirdi. Bu üç dövlətin İstanbuldakı səfirləri Erməni Patrikliyinin də əsas [səh.35-36] götürdüyü prinsiplər çərçivəsində 11 may 1895-ci ildə Bab-ı Aliyə bir memo randum verərək 6 vilayət - Ərzurum, Bitlis, Van, Sivas, Diyarbəkir və Harput - üçün islahat layihəsini təqdim etdilər. İngiltərə bu layihəyə adı keçən vilayətlərə təyin ediləcək valilərin dövlətlər tərəfindən təyin və ya azad edilməsi haqqında bir maddə əlavə etmək istəsə də, Rusiya ilə Fransa bu təklifi rədd etdilər. Çünki İngiltərənin bu təklifinin qəbul edilməsi ona “Erməni məsələsi”nə istədiyi kimi müdaxilə etmək hüququnun verilməsi mənasına gəlirdi. İngiltərə Osmanlıya bu layihəyə ən qısa müddətdə müsbət cavab verməzsə, hərbi gücdən istifadə edəcəyini bildirdi. Bu təhdid öz növbəsində Rusiyam narahat etməyə bilməzdi. İngilislərin “erməni siyasəti”nin əsl niyyətinin Osmanlı imperiyasının Şərqi və Cənub-Şərqi Anadolu bölgələrini öz nəzarəti altına almaq istədiyini və əgər İngiltərə burada yaşayan ermənilər üzərində hegemonluq qurarsa, bunun öz sərhədləri daxilindəki ermənilərə də təsir edəcəyini anlayan Rusiya hərbi gücə baş vurmağın əleyhinə olduğunu açıqlayınca, Osmanlı dövləti cəsarətlənərək İngiltərə tərəfindən təqdim olunan islahat layihəsini rədd etdi. İngiltərə onun niyyətlərini başa düşən Rusiya və Fransa qarşısında islahatlar barəsində Osmanlı dövlətinin üstünə çox getməsə də, yeni problemlər yaratmağa davam etdi (11, s. 569-571).

İngilislər Birinci Dünya müharibəsi illərində də erməni təşkilatlarına dəstək verərək onları etnik-millî münaqişələrə və qırğınlara təşviq etmiş, özünün Şərq siyasətində ermənilərdən yararlanmışdır. Bu siyasətə uyğun olaraq İngiltərə ermənilərin siyasi gələcəyinə dair öhdəliklər götürmüş, “Müstəqil Ermənistan” üçün ciddi vədlər vermiş, sadəcə Şərqi Anadoluda deyil, Cənubi Qafqazda da onlardan yararlanmış, “Erməni məsələsi”ni Azərbaycanda və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanda gündəmdə tutmuş, erməniləri Naxçıvana qarşı təcavüzkar hərəkatlərə təşviq etmişdir. Bu təşviq hərəkatlərinin pərdə arxası nə idi? Ermənilərin vəziyyəti ingilisləri bu qədər yaxından maraqlandırırıdısa, nəyə görə Osmanlı torpaqları üzərində özündən asılı milli dövlətlər yaratma siyasətinə uyğun olaraq Şərqi Anadoluda bir Erməni dövlətini qurmadı? Osmanlı İmperiyasının torpaqları üzərində mandatlıq rejimi bəhanəsi ilə özündən asılı çox sayda dövlətlər (*ərəb dövlətləri - E.Ş.*) yaradan İngiltərə baxımından bu ərazidə “Erməni dövləti”nin yaradılması çətin idimi? “Erməni dövləti”nin yaradılması planının Cənubi Qafqaza ixrac edilməsinin əsas səbəbləri nə idi? Bu suallara cavab verə bilmək üçün o dövrün siyasi proseslərini diqqətlə təhlil etmək lazım gəlir.

Geostrateji baxımdan Cənubi Qafqaz İngiltərə üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Xüsusilə Azərbaycan, onun iri sənaye-maliyyə mərkəzi olan Bakı üzərində nəzarətin ələ keçirilməsi və Xəzər limanının zəbt olunması cəhdləri ingilis siyasətinin ənənəvi və prioritet istiqamətlərindən idi, eyni zamanda onun ümumilikdə Avrasiya ilə bağlı əsas geosiyasi konsepsiyasına uyğun gəlirdi. Xəzər dənizinə sahib olmaq təkcə Qafqaza deyil, eyni zamanda Mərkəzi Asiyada nəzarət qazanmaq, Hindistana gedən yolu qorumaq demək idi (7, s. 208). [səh.36-37]

Lakin 1917-ci ildə Rusiyada baş verən hadisələr nəticəsində Xəzər Osmanlı üçün açıq dəhlizə çevrildi (13, s. 96). Meydana gələn proseslər türklərə Qafqaz, İran və Orta Asiyaya girmək üçün əlverişli imkan yaratmış, Hindistan təhlükə altına düşmüşdü. Çar Rusiyasında ortaya çıxan qarışıqlıqlar türklərə öz planlarının tətbiq etmək üçün bir fürsət idi, eyni zamanda Pantürkist arzuların da güclənməsi üçün bir yol açılmışdı.

Osmanlı dövlətinin son dövrlərində üç siyasi cərəyan - Türkçülük, İslamçılıq və Osmanlıçılıq - ortaya çıxmışdı. Hər üç cərəyanın tərəfdarları Osmanlı dövlətinin süqutunu önleməyə çalışsalar da, Balkan hərbi ilə Osmanlıçılığın, bunun ardına Birinci Dünya müharibəsində ərəblərin qaldırdığı üsyanlara görə İslamçılığın reallaşmasının mümkünsüzlüyünü gören rəhbərlik dövlətin rəsmi ideologiyası olaraq Türkçülük, daha doğrusu, Turançılıq xəttini qəbul etdilər (8, s. 58; 6, s. 35).

Türklərin Qafqaza və Xəzər ətrafına doğru irəliləmə ehtimalı yaranmışdı. Şərqdəki ingilis maraqları baxımından ciddi təhlükə kəsb edən bu proseslər İngiltərəni müəyyən tədbirlər almaq məcburiyyəti qarşısında qoydu. İngiltərənin prioritet məqsədi Qafqazdakı müxtəlif etnik və dini qruplar içərisində hansı millətin türklərə qarşı ciddi müqavimət göstərə biləcəyini müəyyənləşdirmək idi. Türksöylü olması baxımından Osmanlıya rəğbət göstərən Azərbaycan türklərinə etimad göstərilməyəcəyi bəlli idi. Xristian gürcülərin isə almanlarla XIX əsrdən bəri müəyyən əlaqələri vardı. Nəticə etibarilə ingilis dəstəyinin ən etibarlı namizədi xristian ermənilər idi (15, s. 323-324).

İngiltərə Hökuməti Türkiyə ilə Türk Dünyası arasındakı yeganə baryerin ermənilər olduğunu anlamışdı. Bu səbəbdən Qafqazı türk ordularına qarşı müdafiə üçün tərcih edilən millət ermənilər oldu. Erməni ordusunun İngiltərə tərəfindən hərbi və maliyyə dəstəyi ilə təmin olunduğu bu dövrdə “Erməni məsələsi”nə yönəlmiş siyasi açıqlamalar da özünü göstərdi. Ermənilər türklərə qarşı müharibə qarşılığında Ermənistanın gələcəyi ilə bağlı öhdəliklər tələb etdilər. Bu tələblər qarşısında London İngilis-Erməni Komitəsinin sədri və İngiltərə Parlamentinin üzvü Anurin Uilyams 4 dekabr 1917-ci ildə İngiltərənin məşhur diplomatlarından olan, eyni zamanda Millətlər Cəmiyyətinin qurucusu Lord Robert Sesilə göndərdiyi məktubda ermənilərə yardım göstərilməsinin vacib olduğunu bildirdi. Anurin Uilyams hətta ermənilərin silahlandırılmasını və Andranik kimi silahlı dəstə liderlərindən istifadə edilməsini də zəruri hesab edirdi (24). Məktubda ingilis, fransız və amerikalı hökumətlərinin də erməni ordusuna maddi dəstək vermələrinin vacib olduğu bildirilmiş, sərhədlərdən kənarda yaşayan ermənilərin pul yardımı ilə Şərqi Anadoluya və Qafqaza gətirilmələrinin qaçılmaz olduğu yazılmışdı (24). Nəticədə İngiltərənin Müharibə Kabineti özünün 7 dekabr 1917-ci il tarixli iclasında ermənilərə maliyyə dəstəyi verilməsi haqda qərar qəbul etdi (25, p.

101). Bununla birlikdə erməni könüllü dəstələrinin də Qafqaza fərqli yollardan gəlməsinə icazə verildi (27). İngiltərə tərəfindən ermənilərin dəstəklənməsi üçün ayrılan yardım 20 milyon sterlinq [səh.37-38] idi (18, s. 329). 1917-ci ilin sonları və 1918-ci ilin əvvəllərində İngiltərə tərəfindən Tehrandan Bakıya, oradan da ermənilərə verilməsi üçün Tiflisə külli miqdarda qızıl və pul göndərildi (15, s. 329).

Sadəcə pul deyil, müxtəlif silah və sursatlar da ermənilər üçün tədarük edildi. Bu yardımlar Versaldakı Antanta Ali Mühəribə Şurası ingilis hərbi mütəxəssislərinin 1917-ci ilin dekabr ayındakı memorandumunda açıq şəkildə göstərilmişdir: *“Ermənilərə hər vəziyyətdə işğal etdikləri bölgələrdə pul, silah və sursat tədarükü ingilis siyasətinin maraqları daxilindədir. Bu təcrübənin uğurlu olması nəticəsində erməni qüvvələrindən gələcəkdə türklərin diz çökməsi üçün faydalanmaq olar”* (26).

İngilislərin bu dəstəyi sayəsində hərəkət qabiliyyətlərini artıran və külli miqdarda silah və sursat təmin edən ermənilər Azərbaycanda ciddi etnik təmizlik siyasətini gerçəkləşdirdilər. Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda türk-müsəlman soyqırımı törədildi. Mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə, 1918-1921-ci illər arasında Naxçıvanda 73.727 nəfər ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir (2, s. 29; 4, s. 147). 1915-1921-ci illər arasında Cənubi Azərbaycanda isə ingilislərin və rusların təşviqi ilə təşkilatlanan və silahlanan erməni ordusunun qətlə yetirdiyi insanların sayı 90.000 nəfərin üzərində idi (12, s. 248). Ermənilərin törətdikləri bu cinayətlərin arxasında böyük dövlətlərin dəstəyi olduğu, eləcə də İngiltərə tərəfindən verilən qızıl və sterlinqlərin, eyni zamanda silah və sursatların təsiri də xüsusilə qeyd edilməlidir.

Dördlər qruplaşmasının Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyəti ilə türklərin Pantürkist ideyalarının reallaşması ehtimalı ortadan qalxınca, böyük bir çıxmazdan qurtulan İngiltərə 1918-ci ilin noyabr ayında Azərbaycana daxil oldu. Lakin ingilis qoşunları Bakıya daxil olduqdan üç ay sonra, 1919-cu ilin fevralında Lloyd Corc hökuməti ordunu Transqafqazdan mümkün qədər tez çıxarmağı qərara aldı (5, s. 248). İngilislərin Qafqazdan çıxmaq qərarı bu günə qədər dəqiqləşdirilməmiş ciddi problemlərdən biri olaraq qalır.

Mənbələrdə Birinci Dünya müharibəsinin sonunda İngiltərənin Qafqazı, xüsusilə neft bölgəsi olan Azərbaycanı öz müstəmləkə imperiyasına qatmaq, Xəzər dənizinin sahib olmaq niyyətində olduğuna dair məlumatlar keçir. Tarix üzrə elmlər doktoru, professor Pərvin Darabadi qeyd edir ki, ingilislərin Qahirədən Kəlküttəyə qədər Böyük Britaniyanın nəzarəti altında birləşməsi yolu ilə bütöv ərazinin yaradılması ideyası mövcud idi. Bu ideya İngiltərənin Orta Şərqdəki siyasətinin yeni məzmununu - Xəzərə və Qafqazətrafi ərazilər, xüsusilə neft Bakısı üzərində nəzarətin yaradılmasını stimullaşdırırdı (3, s. 26). Bu geosiyasi plan eyni zamanda Hindistanın şimal sərhədlərindən Aralıq dənizinə doğru uzanmış bir neçə bufer dövlətdən ibarət zəncirin yaradılmasını da nəzərdə tuturdu. Bu zəncir Hindistana hücumlar zamanı qalxan, Böyük Britaniya, Avstraliya və Yeni Zelandiya arasında əsas əlaqələndirici vasitə rolunu oynamaq idi. Qafqaz-Xəzər regionu əsas əlaqələndirici həlqəyə çevrilirdi ki, bu həlqə [səh.38-39] İngiltərənin hərbi-siyasi planlarında həmin dövr üçün xüsusi yer tuturdu (3, s. 26).

İngiltərənin məşhur dövlət xadimlərindən Lord Kerzon qeyd edirdi ki, Böyük Britaniyanın gələcəyi Avropada deyil, bizim immiqrantlarımızın gəldiyi, sonralar isə gələcək nəsillərin artıq istilacı kimi geri qayıtdığı qitədə həll olunacaqdır. Türkiyə, Əfqanıstan, Xəzər, Persiya dünya hökmranlığı uğrunda oyun gedən şahmat lövhəsinin bir hissəsidir (3, s. 25).

İngiltərənin Azərbaycanı öz müstəmləkə imperiyasına qatmaq, Xəzər dənizinə sahib olmaq niyyətində olduğuna dair məlumatlar F.Volkovun (20, s., N.K.Buzmina və K.V.Vinoqradovun (19, s. 119), Cəmil Həsənlinin (5, s. 249) və s. tanınmış tədqiqatçıların əsərlərində də mövcuddur, eyni zamanda bu tədqiqatların hər birində ingilis planlarına dair məsələlərlə bağlı haqlılıq payı da olduqca yüksəkdir. Lakin ingilislərin qısa bir müddət içərisində Qafqazı tərک etmələrinin səbəbi qaranlıq olaraq qalır. Əvvəla, ingilislər niyə gəlmişdilər və heç bir kənar müdaxilə olmadan bölgəni hansı səbəbdən tərک etdilər?

İngiltərənin Hindistan işləri üzrə naziri A. Montequyunun Qafqaza münasibətdə düşüncələrini bu cür açıqlayır: *“Hindistanın müdafiəsi məsələləri ilə bağlı mən fikirləşirəm ki, Qafqaz haqqında düşünmək bizim üçün mühüm deyildir. Mən hesab edirəm ki, bu bölgə tamamilə bizim maraqlarımızdan kənardadır”* (22, s. 74).

Bu ifadələr olduqca müəmmal və çox qarışıqdır. Əgər Qafqaz İngiltərənin maraqları xaricində idisə, bölgəyə niyə gəlmişdilər? Qənaətimizcə, İngiltərə öz müstəmləkələrinin ərazilərini genişləndirməkdən daha çox, mühəribə dövründə ələ keçirdiyi müstəmləkələri (xüsusilə neft bölgəsi olan Yaxın Şərqi - E.Ş.) qoruyub saxlamaq üzərində düşünürdü. Xüsusilə İngiltərə baxımından daha çox əhəmiyyət kəsb edən bölgə Yaxın Şərq idi. Enerji resurslarının əsas hissəsinin Osmanlı sərhədləri içərisində yer alması Yaxın Şərqi İngiltərə üçün tam mənası ilə vaz keçilməz bir bölgəyə çevirmişdi. Sənaye inqilabını tamamlamış olan İngiltərə üçün Yaxın Şərq neftinə sahib olmaq ölkənin rifah və zənginliyi baxımından olduqca zəruri idi.

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etmək mümkündür ki, ingilislərin Azərbaycana gəlişinin səbəbi iqtisadi maraqları daxilində bölgəni işğal etmək deyil, Türkiyənin tamamilə yalnızlığa məhkum edilməsini hesaba qataraq bu dövlət ilə Türk dünyası arasındakı əlaqələri qoparmaq və Turançı düşüncələrin önünü kəsmək idi. Bu planın gerçəkləşməsi üçün ən uyğun vasitə isə ermənilər idi. İngilislərin məşhur diplomatlarından Lord Kerzonun ifadələri olduqca düşündürücüdür: *“Türkiyə ilə Türk xalqları arasında tampon bir dövlətin yaradılması qaçılmazdır. Problemin ortadan qalxması üçün yeni “Erməni dövləti” təzahüründə xristian bir topluluğun meydana gətirilməsi vacibdir”* (21, s. 427).

Lakin “Erməni dövləti” təzahüründə bu topluluq hansı bölgələrdə yaradılacaqdı? Bu dövlətin Şərqi Anadoluda qurulması mümkün deyildi, İngiltərə özü buna qətiyyətlə razı deyildi. Halbuki İngiltərə Şərqi Anadolu və

Qafqazda türk [səh.39-40] təhdidinə qarşı baryer olaraq yararlanması müqabilində ermənilərə təminat vermiş, “Müstəqil Ermənistan”ın qurulması yönündə ciddi öhdəliklər götürmüş və vədlər vermişdi. Erməni dövlətinin Türkiyə ilə Azərbaycan arasında Naxçıvanı da əhatə edən bir bölgədə qurulması və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi İngiltərənin planlan çərçivəsində idi. İngilislər Türkiyəyə meylli olan Azərbaycana inanmadıqlarından məhz Ermənistanı etimad edir və Türkiyənin Transqafqaza olan qapısını əbədlilik bağlamaq üçün Naxçıvanı ermənilərə verməyə çalışırdılar (bu barədə ətraflı bax: 1, s. 13-14; 10, s. 74).

Naxçıvan 1919-cu ilin yanvarında ingilislər tərəfindən işğal edildi. Naxçıvan və Şərurun Ermənistan hökumətinin tabeliyinə verilməsini bildiren ingilislər ermənilərin öz işğalçılıq siyasətini həyata keçirmələrinə şərait yaratdılar. Daşnaklar ingilis zabitlərinin bilavasitə köməyi və iştirakı ilə 1919-cu ilin iyununda Naxçıvanın bir hissəsini tutsalar da, Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi hissələri daşnakların nizami qoşununu əzərək onları Naxçıvan ərazisindən kənara atdılar. Yerlərdə hakimiyyət Milli Şuranın əlində idi. İyulun əvvəllərində ingilis qüvvələri Naxçıvanı tərk etdilər (1, s. 14).

Bütün bunları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, İngiltərə özünün ekspansionist siyasətini həyata keçirərkən Londonda tərtib olunmuş ssenari üzrə hərəkət edən daşnaklardan istifadə etmiş (9, s. 256), hər vaxtlə Ermənistanın Antantaya öz ərazisini, habelə hərbi və iqtisadi potensialını verməyə hazır olan daşnak rəhbərlərini dəstəkləmiş (3, s. 33), faktiki olaraq Ermənistanı Naxçıvan və Zəngəzurla bağlı təcavüzkar hərəkətlərə təşviq etmişdir. Nəticədə İngiltərənin siyasi planlan çərçivəsində dəstəklənən ermənilər tərəfindən Şərqi Anadoluda olduğu kimi, Azərbaycanda və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanda soyqırımını siyasəti gerçəkləşdirilmişdir. İngilis siyasəti bölgədə yaşanan faciələrin zəminini hazırlamışdı.

Heç təsadüfi deyildir ki, fransız tədqiqatçısı Jorj de Malevil “1915-ci il erməni faciəsi” adlı əsərində Erməni dövlətinin qurulmasının da Antanta dövlətləri, xüsusilə İngiltərənin yardımı sayəsində gerçəkləşdiyini qeyd etmişdir: *“İngiltərənin iradəsi ilə çar imperiyasının xarabalıqları üzərində qurulub, qısa bir ömür (1918-1920) sürən erməni respublikası bütün tarixi boyu mövcudiyəti qeyd alman yeganə müstəqil erməni dövləti idi”* (23, s. 15).

Buradan belə bir məqam ortaya çıxır ki, İngiltərənin iradəsi olmasaydı, erməni dövlətinin qurulmasından və mövcudiyətindən söhbət gedə bilməzdi. Bu dövlətin Cənubi Qafqazda qurulması məsələsinə gəlincə, İngiltərə Rusiya və Türkiyəyə xəbərdarlıq etmək istəmişdi. Bu xəbərdarlığın da mahiyyəti ondan ibarət idi ki, bir erməni dövləti qurulacaqdı, lakin Osmanlı İmperiyasının ərazilərində deyil, Cənubi Qafqazda gerçəkləşəcəkdi. Əgər erməni dövləti Şərqi Anadoluda yaradılsaydı, bu dövlət İngiltərənin deyil, Rusiyanın nəzarəti altına keçə bilərdi. İngiltərənin bu cür düşünməsi heç də yersiz deyildi. Burada Rusiyanın 1828-ci ildə “Erməni vilayəti”nin əsasını qoymaqla gələcəkdə ondan hücum mərkəzi olaraq düşünməsini, “erməni kartı”ndan yararlanaraq gələcəkdə [səh.40-41] Osmanlı dövlətini parçalamaq, Şərqi Anadoluda yaşayan erməniləri müstəqillik və “Böyük Ermənistan” vədləri ilə qızıdıraraq, onları öz himayəsi altında bir araya gətirərək Osmanlı ərazilərinə yiyələnmək arzusunda olması faktlarını xatırlatmaq kifayətdir.

Erməni dövlətinin hansı torpaqlarda qurulması məsələsi Rusiya-İngiltərə rəqabətləri şəklində xarakterizə oluna bilər, lakin bu siyasəti eyni zamanda İngiltərənin Türk sivilizasiyasına qarşı bir təhdidi olaraq da dəyərləndirmək mümkündür. İngiltərənin xüsusilə Türk Dünyası arasındakı əlaqələri təmin edən “Türk qapısı” Naxçıvanın ermənilərə verilməsi cəhdlərinə də məhz bu aspektdə baxılmalıdır. Yoxsa ki, Türkiyənin və Azərbaycanın parçalanmasında, hər iki dövlətə məxsus ərazilərin ermənilərə verilməsində İngiltərənin məqsədi nə ola bilərdi? İngiltərəni əsl həqiqətdə heç də ermənilərin taleyi maraqlandırmamış, bu məsələdən yalnız geosiyasi maraqları naminə istifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi İ. Hacıyev. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2010, 384 s.
2. Cəfərov F. Naxçıvan polisi: fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və mərhələləri. Bakı: Nurlan, 2011, 388 s.
3. Darabadi P. XX əsrin əvvəllərində Güney Qafqaz beynəlxalq geosiyasi münasibətlər sistemində / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu. Bakı: Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu nəşriyyəti, 2008, s. 23-38.
4. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 192 s.
5. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı: Azərənəşr, 1992, 362 s.
6. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917- 1922). Bakı: Azərənəşr, 2011, 474 s.
7. Qasımlı M. Antanta ölkələrinin Güney Qafqaz siyasəti (1917-ci il noyabr- 1918-ci il noyabr) / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu. Bakı: Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu nəşriyyəti, 2008, s. 191-224.
8. Yılmaz R. Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı: Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları institutu nəşriyyəti, 2008, s. 57-74.
9. Yusifzadə S. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və İngiltərənin mövqeyi (1918-1920-ci illər) // Dirçəliş -

XXI əsr, 2004, № 76-77, s. 252-261.

10.Zamanov E. Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət və Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920-ci illər). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 176 s.

11.Armaoğlu F. 19. yüzil siyasi tarihi (1789-1914): 2 ciltte, I c., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, 821 s.

12.Attar A. Ermeni ulusalcılığının siyasal oluşumu / Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri. I c., Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınları, 2007, s. 231-252.

13.Başak T. İngiltere'nin Kafkasya politikası ve ermeni sorunu (1917-1918) // Ermeni Araştırmaları Dergisi, 2013, № 45, s. 93-125.

14.Halaçoğlu Y. Ermeni tehciri ve gerçekler. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2001, 106 s.

15.Нопкirk P. İstanbul'un doğusunda bitmeyen oyun. İstanbul: Yeni Yüz-yil. Sabah yayınları, 1995, 516 s.

16.İlter E. Ermeni meselesi'nin doğuşunda ve gelişmesinde İngiltere'nin rolü // Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 1995, №6, s. 155-171.

17.Kantarci, Ş. Tarihi boyutuyla ermeni sorunu: başlangıçtan Lozan'a / Ermeni sorunu el kitabı. Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi, 2003, s. 1- 46.

18.Yerasimos S. Milliyetler ve sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu. İstanbul: İletişim yayıncılık, 2000, 504 s.

19.Бузынина Н.К., Виноградов К.В. Лорд Керзон (1859-1925). Докум. очерк // Новая и Новейшая История, 1973, № 6, с. 116-127.

20.Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. Москва: Мысль, 1980,462 с.

21.Ллойд Д. Правда о мирных договорах: В 2-х тт. Т. II, Москва: Иностр. Литература, 1957,556 с.

22.Лавров С.В. Борьба в политических кругах Великобритании вокруг англо-советских переговоров 1920-1921 годов // Вопросы Истории, 1977, № 6, с. 74, с. 59-80.

23.Малевил Ж. де. Армянская трагедия 1915 года. Баку: Элм, 1990,128 с.

24.The National Archives of United Kingdom, Public Record Office Foreign Office Documents 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th, 1917.

25.PRO CAB (Cabinet Papers) 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7, 1917.

26.PRO. CAB. 25/120, S.W.C. 1, Secret, "Note on the Military Situation in Armenia" by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.

27.PRO. FO. 371/3016/237541, J.A. Malcolm to Ronald Graham (Foreign Office), December 14th, 1917.

Эмин Шихалиев

ЗА КУЛИСАМИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ АРМЯН В НАХЧЫВАНЕ: АНГЛО-АРМЯНСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО (1918-1920 гг.)

В статье исследовано место «армянского вопроса» в политических планах Великобритании и на основе исторических материалов проанализированы тяжелые последствия этой политики для Азербайджана, в частности для его неотъемлемой части Нахчыванского края. Здесь отмечается, что в 1917 году в результате падения Российского царства Южный Кавказ попал под влияние Англии и в соответствии с их политикой армяне были обеспечены деньгами и оружием. В результате в 1918-1929 годах в Азербайджане, в том числе в Нахчыване, произошел геноцид местного населения - азербайджанцев. В статье проанализировано англо-армянское сотрудничество.

Ключевые слова: *Англия, армяне, Азербайджан, Нахчыван, геноцид.*

Emin Shikhaliyev

BEHIND THE SCENES OF ARMENIANS' CRIMES IN NAKHCHIVAN: ENGLISH-ARMENIAN COLLABORATION (1918-1920)

The place of so called "Armenian question" in the political plans of the UK is investigated in the paper and on the basis of historical materials are analyzed bruising consequences of this policy for Azerbaijan, in particular for the Nakhchivan region as an integral part of it. It is noted here that in 1917 as a result of Russian realm downfall South Caucasus came under the influence of England and in accordance with their policy Armenians were provided with money and weapons. As a result, in 1918-1929 in Azerbaijan, including Nakhchivan, occurred genocide of the local population - Azerbaijanis. The Anglo-Armenian collaboration is considered in the paper.

Key words: *England, Armenians, Azerbaijan, Nakhchivan, genocide.*

(Akademik İ .M. Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)